

RITES DE PASSAGE, RITUELEN ROND DOOD

Harrie Leyten

Ter inleiding

De term *Rites de Passage* (in het Engels: *Rites of Passage*) is ontleend aan het gelijknamige boek van de Franse hoogleraar antropologie Arnold van Gennep uit 1908. Hij heeft de theorie ontwikkeld van de overgangsrituelen in het leven van de mens. Een voorbeeld hiervan speelt zich af rond de voordeur van een huis of kerk (of moskee, synagoge, tempel) of de ingang van een modern kantoorgebouw. Geen vreemdeling kan zonder meer naar binnen lopen. Hij zal moeten aanbellen (of kloppen, of op een andere manier zijn aanwezigheid kenbaar maken); hij moet wachten tot iemand hem vraagt wat hij komt doen (receptionist, visitekaartje afgeven) en hem binnenlaat (welkom heet). Hij zet zijn hoed af, doet zijn jas uit, doet (in sommige culturen) zijn schoenen uit, wast (in sommige culturen) zijn handen. Daarmee laat hij alles wat tot 'buiten' hoort (zoals straatvuil, vijandschap, kou en regen, het profane en wereldse) achter zich en maakt zich op om de 'veiligheid' (gezelligheid, het sacrale) binnen te stappen. De voordeur krijgt symbolische betekenis: hij markeert de overgang van buiten naar binnen, hij markeert het verschil tussen gevaar en veiligheid, tussen 'hen' en 'ons'. Vroeger werd de voordeur tijdens de bouw geheiligd door het brengen van een offer, door het sprenkelen van gewijd water, door het begraven van een muntstuk onder de dorpel. De dorpel zelf was vaak hoog, om bij overstroming het water tegen te houden. Om te voorkomen dat de bruid die voor het eerst het huis van haar bruidegom binnenging, zou struikelen over de hoge dorpel (een slecht voorteken!), droeg de bruidegom haar in zijn eigen armen over de dorpel.

Van Gennep zag in het leven van de mens vier van dergelijke cruciale overgangen: die van de geboorte, van de puberteit, het huwelijk en de dood. Iedere overgang betekende het verlaten van één levensfase om een volgende fase in te gaan. Hij onderscheidde in iedere overgang drie elementen: 1) *séparation* (scheiding): de boreling verlaat de veilige, donkere schoot van zijn moeder, een puber verlaat zijn/haar jeugd, een bruid/bruidegom verlaat de vrijheid van het ongehuwde leven, een overledene scheidt van het aardse leven. 2) *marge* (letterlijk het marginaliseren, buiten spel zetten): de boreling krijgt nog geen naam; de puber verblijft een korte of langere periode buiten de samenleving; de bruid leeft even in afzondering; de weduwe mag niet deelnemen aan het gewone menselijke verkeer. 3) *réintégration* (re-integratie): de boreling wordt ritueel opgenomen in de gemeenschap; de puber wordt als volwassene begroet na terugkeer in het dorp; de bruid en bruidegom ontvangen hun status als ouders; de overledene wordt als voorouder aanvaard; de weduwe mag hertrouwen.

Overall in Afrika bestaan *Rites de passage*. Hoewel zij in onderdelen of details van elkaar verschillen (in sommige culturen bestaat besnijdenis van zowel jongens als meisjes, in andere alleen voor een van de seksen of helemaal niet), is er in alle overgangsrituelen een algemeen patroon te onderscheiden. Het is onmogelijk om een overzicht te geven van al deze rituelen. Hier wordt een selectie gepresenteerd.

Dood en begrafenis

Oude mensen staan overal in Afrika in zeer hoog aanzien. Zij zijn de dragers van de wijsheid die zij van hun ouders, en die weer van hun ouders hebben meegekregen. Zij zijn de verpersoonlijking van de continuïteit van hun cultuur, waarden en normen. Er is gezegd: “Wanneer in Afrika een oude man of vrouw sterft, verdwijnt er een archief”. De jongere generaties realiseren zich dat een oude man of vrouw op de drempel staat van het hiernamaals en binnenkort voorouder zal zijn, dat wil zeggen een invloedrijke persoonlijkheid die zijn aanwezigheid onder de levenden zal laten voelen wanneer dat nodig is en tegelijk een bemiddelaar tussen de levenden en de bovenwereld. Oude mensen behouden een centrale plaats in familie en samenleving en worden geconsulteerd bij problemen. (Zij worden zeker niet op een zijspoor gezet, zoals volgens Afrikanen in veel Europese culturen te vaak gebeurt).

Deze algemene uitspraak dient genuanceerd te worden: niet iedere oude man of vrouw wordt na het overlijden aangeropen als voorouder; dat voorrecht geldt alleen voor hen die tijdens hun leven een belangrijke bijdrage geleverd hebben aan hun familie en samenleving: zij moeten zelf (veel) kinderen hebben gehad, met succes leiding gegeven hebben aan hun familie en samenleving door economische activiteiten of in leidinggevende functies en een bron van wijsheid en troost zijn geweest voor iedereen die een beroep op hen deed. Criminelen en lijdens aan vreselijke ziekten (lepra) werden niet eens begraven, hun lichamen werden in het heilige bos gelegd. Zij konden nooit voorouders worden.

Sterven betekent vaak het bereiken van het einde van een bepaalde fase van ontwikkeling, het bereiken van een eindpunt, een terminus, in een cyclus van groei, en een overgang naar een volgende fase. En al weet iedereen dat de dood onontkoombaar is, de dood wordt in Afrika niet als natuurlijk ervaren. Iedere dood heeft een oorzaak, vaak het gevolg van een magisch ingrijpen door anderen. Die anderen kunnen medemensen maar ook buitennatuurlijke krachten zijn. In veel culturen moet de doodsoorzaak vastgesteld worden voordat de ter aarde bestelling kan plaats vinden. Er is een belangrijk verschil op dit punt tussen het vaststellen van de doodsoorzaak (het ‘hoe’) en het waarom, dat wil zeggen, waarom moest deze man of vrouw op dit moment dit overkomen. Wanneer iemand overlijdt in een auto ongeluk, is duidelijk dat de oorzaak is (de ‘hoe’ vraag); de vraag is verder waarom moest het slachtoffer uitgerekend op dat moment in die auto zitten? Het antwoord op deze laatste vraag is veel moeilijker te geven, kan niet door een arts gegeven worden, maar wel door een traditionele ‘diviner’: deze kan namelijk uitvinden of er magie in het spel is, en zo ja, wie deze fatale magische invloed kan hebben aangewend; of hij kan uitvinden of het een boze voorouder is, die langs deze weg zijn ongenoegen kenbaar maakt aan de levenden.

Om de dood niet te provoceren (hij wordt immers gevreesd) wordt in Afrika zelden hardop gezegd, dat iemand dood is of overleden is. Men gebruikt daarvoor eufemismen, zoals “Hij (de naam van de overledene) heeft zich afgekeerd” (Maasai), of “Hij (naam van de overledene) is naar het dorp van zijn vader gegaan” (Fanti), of (in het geval van een notabele of dorpshoofd) “Een grote boom is gevallen” (Ashanti).

Naarmate de overledene een grotere rol heeft gespeeld in de samenleving, in die mate zal ook zijn of haar begrafenis uitgebreider zijn. Hierbij moet onderscheid gemaakt worden tussen de eerste begrafenis (de ter aarde bestelling) en de tweede begrafenis (de definitieve

overgang van de overledene naar het hiernamaals en de terugkeer naar het normale levensritme voor de levenspartner en de familie). Het is niet altijd gemakkelijk om de verschillende fasen die Van Gennep onderscheidde, te herkennen, ook omdat er vaak een groot tijdsverschil zit tussen eerste en tweede begrafenis. Vanwege klimatologische omstandigheden vindt de ter aarde bestelling van de dode doorgaans dezelfde dag of anders de volgende ochtend plaats (in grote steden, waar men beschikt over een mortuarium, wordt steeds vaker afgeweken van deze oude regel). De tweede begrafenis kan naar eigen keuze worden vastgesteld. In streken ten noorden van de evenaar vindt deze doorgaans plaats in de periode december-januari, omdat het dan de droge tijd is met een minimaal risico van regen, en omdat dan de oogsten binnen zijn. Daarmee is er voldoende voedsel (en geld) beschikbaar om de vele gasten op het begrafenisfeest royaal te ontvangen.

Rites de séparation. Wanneer wij de drie fasen die Van Gennep onderscheidde, toepassen op het sterven en de begrafenis van een oude man of vrouw, zien wij op de eerste plaats de handelingen en rituelen die de scheiding van de overledene van de levenden markeren: (*séparation*). Na het overlijden komen vrouwelijke nabestaanden naar het huis om het lichaam te wassen, nagels te knippen, hoofdhaar te scheren; het lichaam wordt opgebaard in zijn/haar huis, gekleed in zijn/haar fraaiste kostuum, met de eretekenen die bij zijn/haar status behoorden. Bij de Dagomba (Noord Ghana) wordt de dode in zittende houding op een stellage op het dorpsplein gezet. Intussen wordt in het dorp met veel misbaar bekend gemaakt wie er overleden is. Mannen vuren geweren af, vrouwen jammeren en huilen; boodschappers trekken naar omliggende dorpen. Familieleden en dorpelingen komen naar het huis van de overledene om afscheid te nemen en hun medeleven te betuigen aan de nabestaanden. Bij de Dagomba wordt rond de stellage gedanst. Een arm van de weduwe wordt vastgebonden aan de arm van haar zuster, om te voorkomen dat zij haar man zou willen volgen in de dood. Het leven van de overledene wordt bezongen, zijn weldaden geprezen in lange toespraken. De overledene wordt bedankt voor zijn bijdrage aan de samenleving, voor de zorg die hij heeft gehad voor zijn vrouw en kinderen. Er is de gemeenschap veel aan gelegen dat de overledene 'met een goed gevoel' zijn leven, zijn familie en dorp verlaat, zodat hij of zij niet de behoefte zal hebben de nabestaanden te komen bezoeken in onheilspellende dromen. Er worden voorbereidingen getroffen voor de ter aarde bestelling: in sommige culturen wordt een aparte lijkwade gemaakt, in andere wordt hij/ zij begraven in eigen kleren; een graf wordt gedolven; een 'diviner' wordt geconsulteerd; een doodskist wordt gemaakt. Het vertrek van de overledene uit zijn of haar huis is het moment waarop de scheiding (*séparation*) sterk ervaren wordt. Bij veel culturen wordt het lichaam niet door de hoofdingang van het huis naar buiten gedragen, maar wordt in de buitenmuur een aparte opening gemaakt.

Dan volgt de ter aarde bestelling, waar zoveel mogelijk mensen van de gemeenschap bij aanwezig zijn. Bij de begrafenis van een christen zal ook een pastor aanwezig zijn en zullen de aanwezigen psalmen of kerkelijke liederen zingen. In sommige kringen in Zuid Ghana wordt het lichaam bewaard in een mortuarium, tot een bont beschilderde doodskist gemaakt is in een vorm die recht doet aan het leven en de carrière van de overledene. Een welgestelde man kan begraven worden in een Mercedes doodskist, een visser in een visvormige doodskist, een uienboer in een uivormige doodskist, een moeder van een groot gezin in een kist in de vorm van een kloek.

De Dogon, die aan de voet van een steile rotswand (*falaise*) wonen, leggen hun doden in bijna ontoegankelijke grotten, hoog boven het dorp. Het lichaam wordt met touwen in de

grot gehesen en daar neergelegd temidden van de resten van mensen die in de voorbije eeuwen overleden en daar bijgezet zijn. De lijkwade waarin de overledene was gewikkeld wordt teruggebracht naar het dorp en op het dorpsplein neergelegd als representant van de overledene. Dan verschijnen de weduwe en enkele van haar vriendinnen temidden van de menigte op het dorpsplein. Zij dragen de hak, de kalebassen en de aardwerken kruik van de overleden man met zich mee en breken die ritueel. Daarmee wordt aangegeven, dat de overledene die nooit meer nodig heeft. Het afscheid van het leven en van de gemeenschap is definitief.

Rites de marge. De periode tussen de eerste en de derde fase is er een van onzekerheid: de overledene is niet langer tussen de levenden, maar hij of zij is nog niet definitief ingegaan in het hiernamaals. De dode zal moeten wachten tot de tweede begrafenis om dit te laten gebeuren. Dit is de fase van overgang; dit is de periode waarin de weduwe of weduwnaar in de marge van het leven wordt geplaatst, geïsoleerd wordt door middel van zogenaamde afzonderingsrituelen. Zo mag in sommige culturen de weduwe gedurende een bepaalde tijd geen omgang met mannen hebben en bepaald voedsel niet gebruiken, zij moet rouwkleding dragen, haar haar scheren en haar maaltijden alleen gebruiken.

Optocht DAMA (Foto W. van Beek)

Ook beginnen in deze periode de voorbereidingen voor de zogenaamde tweede begrafenis. Bij de Dogon (Mali) heet de tweede begrafenis Dama. Pas dan zal de rouwtijd definitief beëindigd worden. De dorpsoudsten zullen zorgen dat er voldoende voedsel beschikbaar zal zijn voor de Dama. Dansgroepen zullen worden uitgenodigd om zich te organiseren; dit houdt in, dat zij nieuwe maskers zullen snijden.

Rites de réintégration. De rituelen in deze derde fase zorgen voor de opname van de overledene in de wereld van de voorouders. Als dat niet lukt, zal de ziel van de overledene geen rust vinden en blijven dwalen, waarbij hij veelvuldig de nabestaanden zal bezoeken in hun dromen, of onheil in de vorm van ziekten of plotselinge dood over de nabestaanden brengen. Dezelfde fase zal ook de rituele beperkingen die na de ter aarde bestelling waren

opgelegd aan de nabestaanden, opheffen. Daarmee wordt de rouwperiode afgesloten. Het dagelijkse leven kan weer op de oude wijze worden opgepakt.

Bij de Dogon wordt deze derde fase Dama genoemd. Dama betekent taboe. Het betreft het ritueel opheffen van de taboes. Het Dama wordt als een feest beschouwd, omdat het zowel voor de overledene als voor de nabestaanden het einde is van de rouw, de zekerheid biedt dat de dode op zijn plaats is in het hiernamaals, en voor de nabestaanden de mogelijkheid biedt het leven voort te zetten. Het Dama feest kan een week duren. Honderden mensen zijn van heinde en verre gekomen om het mee te vieren. Alle economische activiteiten zijn stil gezet: nu gelden alleen de zorgen voor het heil van de overledene en van de levende

Boommasker liggend op grond, Irelli 2000 (Foto W. van Beek)

gemeenschap. Het zijn dagen met veel eten en drinken, met iedere dag maskerdansen en spectaculaire shows van acrobatiek en theater. In een Dama toont de overledene wat er sinds zijn of haar overlijden in het dorp gebeurd is in de vorm van gemaskerde dansen. Er verschijnen achtereenvolgens veel maskers van dieren; apen, buffels, vogels, antilopen en konijnen, maar ook belangrijke personages als de dorpsmid, de politieagent, de jager, de genezer. In de laatste jaren dansen er ook maskers die Europese toeristen en antropologen (die onderzoek doen) uitbeelden. Niet alleen in hun maskers, maar ook (en vooral) in de manier waarop de dansers zich bewegen en het gedrag van buitenlanders imiteren, 'vertellen' zij aan de overledene de gebeurtenissen van het afgelopen jaar.

Wanneer de derde fase succesvol is afgesloten, is de overledene (mits hij of zij voldoet aan alle eisen) opgenomen in de wereld van de voorouders en kan in die hoedanigheid worden aangeroepen wanneer zijn of haar hulp gewenst is door de nabestaanden. Dit aanroepen gebeurt bijna dagelijks overal in Afrika. Het meest gebruikelijke gebaar is dat van het plengen van enkele druppels drank op de grond (de aarde, waarin de voorouder werd begraven), voordat iemand zelf gaat eten. Bij alle belangrijke gebeurtenissen in het leven worden de voorouders aangeroepen door hen een offer te brengen van voedsel of drank. In sommige culturen bestaan speciale plekken waar de voorouders worden vereerd en aangeroepen. Bij de Ashanti, Fanti en Ewe (Ghana) is dat het Huis van de Zetels. Hier staan de zetels opgesteld die ooit door de voorouders gebruikt zijn. Op deze zetels wordt op vaste tijden het bloed van kippen geofferd. Na verloop van tijd zullen deze zetels bedekt zijn met een korst van zwart geronnen bloed. Daarom worden deze zetels wel de zwarte zetels genoemd (in het Engels: *blackened stools*).

gemeenschap. Het zijn dagen met veel eten en drinken, met iedere dag maskerdansen en spectaculaire shows van acrobatiek en theater. In een Dama toont de overledene wat er sinds zijn of haar overlijden in het dorp gebeurd is in de vorm van gemaskerde dansen. Er verschijnen achtereenvolgens veel maskers van dieren; apen, buffels, vogels,

In het koninkrijk Benin in het huidige Nigeria werden koningen en koninginnen, en ook belangrijke notabelen geëerd met speciale altaren in de paleizen waarop bronzen (soms houten) portretbustes staan van de overledenen. Vroeger werden op deze 'koppen' fraai bewerkte olifantstanden geplaatst, naast andere attributen die de status van de overledene uitbeeldden, zoals staatsiezuwaarden, ceremoniële bellen. Veel van deze voorwerpen zijn al eeuwen oud en getuigen van de hoge vlucht die deze paleiskunst sinds de stichting van het koninkrijk in de veertiende eeuw heeft genomen.

Bij de Fang en Kota van Gabon worden de lichamen van belangrijke overledenen, die intussen als voorouder worden beschouwd opgegraven. De schedels worden gereinigd en opgeborgen in manden waar een afschrikwekkend houten beeld van een wachter bovenop wordt geplaatst, ter bescherming van de relieken.

Gebruikte Literatuur:

- Beckwith, Carol en Angela Fisher: *African Ceremonies* (2 delen). Harry N.Abrams,Inc. Publishers. New York. 1999
- Beek, Wouter van: *Dogon. Africa's People of the Cliffs*. Harry N.Abrams,Inc. New York. 2001.
- Gennep, Arnold van: *The Rites of Passage*. Routledge and Kegan Paul. London. 1960 (oorspronkelijke titel: *Rites de Passage*. 1908)
- Klashorst, Pauline van der (red.): *Dodendans. Ontdekkingsreis rond de dood in verschillende culturen*. KIT. Amsterdam. 1990
- Saitoli, Tepilit Ole and Carol Beckwith: *Maasai*. Harvill. 1980
- Sarpong, Peter: *The Sacred Stools of the Akan*. Ghana Publishing Corporation. Accra. 1971
- Secretan, Thierry: *Going into Darkness. Fantastic Coffins from Africa*.Thames and Hudson. London. 1995
- Sieber, Roy and Roslyn Adele Walker: *African Art in the Cycle of Life*. National Museum of African Art. Washington, D.C. 1987
- Vogelzang, Jacques: *Ere Ibeji. Beelden van tweelingen, in het bijzonder van de Yoruba van Nigeria*. Afrika Museum, Berg en Dal. 1994